

Homoseksualizm w starożytnym Egipcie

Homosexuality in Ancient Egypt

ANDRZEJ CŹWIEK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

cwiek@amu.edu.pl, ORCID: 0000-0002-7877-1820

Streszczenie: Zagadnienie homoseksualizmu w starożytnym Egipcie od kilkudziesięciu lat jest przedmiotem badań naukowych. Zmieniał się zarówno stosunek do przedmiotu badań, jak i ich metodologia. Autor przedstawia krytyczny przegląd literatury przedmiotu, uzupełniony o własne interpretacje. Omawia najważniejsze źródła, stosunkowo nieliczne, a często niejednoznaczne. Wśród źródeł pisanych są teksty religijne i literackie, m.in.: opowiadanie *Horus i Seth*, historia króla Nefer-ka-Ra i „generała” Sa-seneta, wzmianki w maksymach Peteh-hetepa, *Księżde Umarłych* („spowiedź negatywna” w rozdziale 125), Tekstach Sarkofagów i sennikach. Analiza tekstów ujawnia wiele kwestii dyskusyjnych dotyczących kontekstu przekazów, a także frazeologii i właściwego znaczenia terminów odnoszących się do seksualności. Wyraźnie wyróżniają się dwie kategorie: gwałt homoseksualny, mający na celu zdominowanie i upokorzenie wroga, i relacja emocjonalna, prowadząca do zachowań o charakterze seksualnym. Źródła ikonograficzne są jeszcze mniej liczne, a ich interpretacja mocno dyskusyjna. Należą do nich przede wszystkim przedstawienia Ni-anch-Chenemu i Chenemu-hetepa we wspólnym grobowcu w Sakkarze, wizerunki par jedнопłciowych, *graffiti* i rysunki na ostrakonach, ukazujące (homoseksualne?) pary w trakcie stosunku płciowego. Znaczna część źródeł jest niejednoznaczna (a w przypadku żeńskiego homoseksualizmu po prostu niepewna). Dane na temat stosunku starożytnych Egipcjan do relacji homoseksualnych są co najmniej ambiwalentne. Niewątpliwie były one społecznie postrzegane jako niewłaściwe, ale nie były penalizowane.

Słowa kluczowe: starożytny Egipt, homoseksualizm, teksty, ikonografia, Horus, Seth

Abstract: The issue of homosexuality in ancient Egypt has been studied for less than a century. Both the attitude towards, and the methodology regarding, this issue changed constantly over time. The author presents a critical review of the literature, together with some original interpretations. The most important sources, which are relatively not numerous and often ambiguous, are described. The written sources include religious and literary texts e.g. the tale *Horus and Seth*, the story of King Nefer-ka-Ra and “General” Sa-senet, mentions in the instructions of Peteh-hetep, the *Book of the Dead* (the “negative confession” in the Chapter 125), the *Coffin Texts* and dream-books. Analysis of the texts reveals many controversial questions concerning the context of the message, as well as the phraseology and proper meaning of the terms related to the issue of sexuality. Two categories clearly appear: homosexual rape, with the intention to dominate and humiliate an enemy, and an emotional relationship leading to sexual acts. The iconographic sources are less numerous, and their interpretations much disputable. They include the images of Ni-ankh-Khenemu and Khenemu-hetep in their shared tomb at Saqqara, the depictions of same-sex couples, graffiti, and drawings on ostraca depicting (homosexual?) couples having sex. A large part of the sources is unequivocal, and in the case of lesbian love simply vague. Data on the attitude of the ancient Egyptians towards homosexual relations are ambivalent at best. They were considered socially incorrect but not penalized.

Keywords: ancient Egypt, homosexuality, texts, iconography, Horus, Seth

---

Autor pragnie wyrazić swoją wdzięczność anonimowym recenzentom za wnikliwe i cenne uwagi, które pozwoliły na istotne uzupełnienia niniejszego tekstu.

Zagadnienie istnienia, charakteru i stosunku do homoseksualizmu w starożytnym Egipcie pojawiło się w egiptologii stosunkowo późno, bo dopiero w latach 30. XX w., gdy Alan H. Gardiner opublikował tekst opowiadania *Horus i Seth*, zapisany na Papi-rusie Chestera Beatty'ego I¹, oraz gdy ukazała się praca Charlesa Maystre'a na temat „spowiedzi negatywnej”². W tym czasie stosunek badaczy do kwestii seksualności, mimo świadomości ogromnej roli, jaką różne jej aspekty odgrywały w religii i życiu codziennym Egipcjan, był naznaczony ograniczeniami typowymi dla epoki. Jak ujęła to Lise Manniche: „[...] erotic aspects of the civilisation of ancient Egypt have been treated with the utmost discretion, the published comments most often reflecting the moral attitude of the authors or of their period, and not that of the ancient Egyptians themselves”³. Większość wzmianek w tekstach stanowiących odniesienia do homoseksualnej aktywności interpretowanych było jako pejoratywne. Podkreślana była głównie bierna rola pokonanych wrogów lub aktywna rola Setha, ukaranego w magiczny sposób za homoseksualny akt, będący naruszeniem tabu. Niestandardowa ikonografia niektórych władców postrzegana była jako wyraz „zбочenia”, niewykluczone, że wynikającego z choroby. Rozważano, czy Achenaton wziął swego enigmatycznego koregenta Semencha-Ra⁴ za kochanka, co doprowadziło do odsunięcia jego małżonki Nefertiti. Powodem miałyby być problemy hormonalne Achenatona. Z kolei władczyni o imieniu Hatszepsut zostawiła po sobie podejrzane męskie zaimki w tekstach i zmaskulinizowane przedstawienia, chociaż przyznawano, że brak decydujących dowodów na *anomalous sexual behaviour*⁵. Opublikowany w 1967 r. artykuł Hansa Goedickego, szczegółowo analizujący fragmenty tekstów (nauki Peteh-hetepa i „spowiedzi negatywnej”) w centrum rozważań umieścił kwestię terminologii i frazeologii odnoszącej się do relacji o charakterze homoseksualnym. Wiele jego tez było bardzo dyskusyjnych, jednak po raz pierwszy podjęto próbę osadzenia tego zjawiska w szerszym kontekście kulturowym.

W roku 1991 ukazał się artykuł Silke Schreiber, w którym szczegółowo omówiona została frazeologia dotycząca życia seksualnego, w tym także relacji i zachowań

1 Gardiner, *The Library of A. Chester Beatty*; Gardiner, *Late-Egyptian Stories*, 37–60. W literaturze anglojęzycznej używany jest tytuł *Contendings of Horus and Seth*.

2 Maystre, *Le déclaration d'innocence*.

3 Manniche, „Some Aspects of Ancient Egyptian Sexual Life”, 11.

4 Kwestia zapisu egipskich imion w języku polskim jest dość złożona. W niniejszym artykule przyjęta jest, powszechna w nowszej literaturze egiptologicznej, zasada jak największej zgodności z transliteracją, a także zastosowane jest podkreślenie konstrukcji imienia; imiona bogów są przy tym zapisane wielką literą (cf. Taterka, *Opowieści znad Nilu*, 59–60). Dla czytelnika, który nie musi orientować się w zawiłościach transkrypcji egipskich imion i może mieć wątpliwość, czy chodzi o tę samą osobę, podajemy formy alternatywne lub nieaktualne, występujące w starszej literaturze: Nefer-ka-Ra = Neferkara, Neferkare; Sa-senet = Saset, Sisenet; Peteh-hetep = Ptahhotep, Ptah-hotep; Ni-anch-chenemu = Ni-anch-chnum, Nianchchnum; Chenemu-hetep = Chnum-hotep, Chnumhotep; Achenaton = Echnaton; Semencha-Ra = Semenckara, Semenckare; Anch-Szeszeneq = Onch-Szeszonka, Anchszeszonzk.

5 Deakin, „Evidence for Homosexuality in Ancient Egypt”.

homoseksualnych⁶. Kamieniem milowym badań był opublikowany w 1995 r. artykuł Richarda Parkinsona⁷. Analizując podstawowe teksty źródłowe (m.in. opowiadanie *Horus i Seth*, historię Sa-seneta i króla Nefer-ka-Ra, maksymy Peteh-hetepa i teksty religijne), doszedł on do wniosku, że opisywany w oficjalnych tekstach stosunek homoseksualny miał z reguły charakter dominacyjny, natomiast w tekstach literackich dopuszczano zaangażowanie uczuciowe, chociaż były to zachowania nieakceptowane społecznie.

Kwestii homoseksualizmu poświęcono rozdziały w monografiach Lise Manniche i Dominica Montserrata, szeroko omawiających kwestie seksualności w Egipcie faraonskim i grecko-rzymskim⁸. Źródła koptyjskie opracowała z kolei Heike Behlmer⁹. Temat homoseksualizmu w Egipcie podjęła w 2004 r. Alessia Amenta, która szczegółowo przeanalizowała historię homoseksualnej relacji Horusa i Setha¹⁰. Najpełniejszym, jak do tej pory, ujęciem tematu był artykuł Beate Schukraft „Homosexualität im alten Ägypten”, opublikowany w 2007 r., w którym autorka zebrała i przeanalizowała wszystkie potencjalne źródła dotyczące tego zagadnienia. Zawiera on obszernie wprowadzenie, w którym omówiona została kwestia rozumienia i definicji homoseksualizmu w kulturze Zachodu i w starożytności (w Grecji i Rzymie)¹¹. W 2008 r. ukazała się publikacja konferencji w Swansea, poświęconej zagadnieniom *sex and gender* w starożytnym Egipcie¹², w której temat homoseksualizmu dyskutowany jest w kilku artykułach.

Polska literatura egiptologiczna dotycząca homoseksualności w Egipcie faraonów obejmuje pewne partie książek Karola Myśliwca i Agnieszki Krzemińskiej¹³. Odniesienia do nowszych studiów i oryginalne interpretacje można znaleźć w szczegółowych komentarzach do tekstów w książce Filipa Taterki z tłumaczeniami dzieł literatury okresu Średniego Państwa¹⁴.

Rozwój nauk społecznych i nowe teorie nie pozostają bez wpływu na studia egiptologiczne. Nowe podejście (i impuls do badań) pojawiło się w związku z publikacją studium Michela Foucalta¹⁵, który dowodził, że seksualność i homoseksualizm są współczesnymi konstruktami, nieznanymi w starożytności, kiedy istniały tylko społeczne zachowania, bez moralnych osądów, a sam termin „homoseksualizm” jest nowożytny. David Halperin, rozwijając myśl Foucalta, dowodził, że w Grecji było

6 Schreiber, „Keusch wie kaum ein anderes Volk?”; cf. Krzemińska, *Miłość w starożytnym Egipcie*, 152–153.

7 Parkinson, „‘Homosexual’ Desire”.

8 Manniche, *Sexual Life in Ancient Egypt*, 22–27; Montserrat, *Sex and Society in Graeco-Roman Egypt*, 136–162.

9 Behlmer, „Koptische Quellen zu (männlicher) ‘Homosexualität’”.

10 Amenta, „Some Reflections on the ‘Homosexual’ Intercourse”.

11 Schukraft, „Homosexualität im alten Ägypten”, 298–304.

12 Graves-Brown, *Sex and Gender in Ancient Egypt*.

13 Myśliwiec, *Eros nad Nilem*, 47–53; Krzemińska, *Miłość w starożytnym Egipcie, passim*.

14 Taterka, *Opowieści znad Nilu*, 299–303, 314–315.

15 Foucault, *Histoire de la sexualité*.

to zjawisko bez szczególnego emocjonalnego znaczenia, obyczaj społeczny podobny do innych¹⁶. W niedawnym artykule Beryl Büma i Martin Fitzenreiter, wychodząc z założenia, że tożsamość seksualna i podział na dwie wzajemnie się wykluczające seksualności to nowożytny konstrukty, a współczesne definicje i sztywne koncepcje ograniczają właściwe zrozumienie tych kwestii przez starożytnych, zaproponowali nowe ujęcie zagadnienia homoseksualizmu w Egipcie. Autorzy analizują źródła z okresu Starego Państwa (przedstawienia w grobowcu Ni-anch-Chenemu i Chene-mu-hetepa oraz fragment z Tekstów Piramid, mówiący o wzajemności relacji Horusa i Seta). Według nich wyrażają one dyskurs społeczny na temat „bliskości” między mężczyznami, znajdujący odzwierciedlenie w opisach relacji typu *sn* (między „braćmi”), którą cechowała intencjonalna wieloznaczność¹⁷.

Zmianie uległo podejście do kwestii homoseksualizmu nie tylko w badaniach naukowych w ramach egiptologii i *gender studies*, lecz także w działalności muzealnej. Współczesne muzea realizują zadania daleko bardziej złożone niż tylko ekspozycja obiektów, a ich rola kulturalna i edukacyjna jest przedmiotem publicznej dyskusji; coraz częściej podejmują też tematy tradycyjnie unikane (jak różne aspekty seksualności w starożytności) i odpowiadają na zainteresowania i potrzeby różnych grup społecznych¹⁸.

Homoseksualizm, postrzegany dzisiaj w szerszym spektrum zagadnień orientacji, tożsamości i zachowań seksualnych (by wspomnieć np. toczące się obecnie, zarówno na poziomie ogólnym, jak i w odniesieniu do starożytności, dyskusje o różnicach między „homoseksualizmem” a „homoerotyzmem”), nie jest tematem tak kontrowersyjnym jak niegdyś. Egiptologia, która posługuje się aktualnymi paradygmatami nauki i neutralną terminologią, nie operuje już dzisiaj pojęciami „dewiacji”, „zbożenia” czy „parafilii”¹⁹.

Liczba źródeł pisanych i ikonograficznych, które dostarczają informacji na temat stosunku Egipcjan do kwestii erotyki, seksu i płodności, tak w kontekście życia codziennego i ról społecznych, jak i bogatej symboliki religijnej, jest ogromna. Jednak relatywnie niewiele z nich przynosi pewne dane na temat homoseksualności; wiele tekstów i przedstawień jest przedmiotem zbyt daleko idących lub niepewnych interpretacji.

¹⁶ Halperin, *One Hundred Years of Homosexuality*.

¹⁷ Büma – Fitzenreiter, „Spielt das Lied der beiden göttlichen Brüder”.

¹⁸ Challis, „Queering Display”; wykład na YouTube pod egidą University College London: *Mini-Lecture: LGBT in Ancient Egypt*, <https://www.youtube.com/watch?v=zqb7E2nor34> [dostęp: 30.03.2021].

¹⁹ Dotyczy to również polskich opracowań, chociaż zdarzają się sformułowania typu: „Poza homoseksualizmem i kazirodztwem znane były w Egipcie także perwersje erotyczne innego rodzaju” (Myśliwiec, *Eros nad Nilem*, 53). Jeszcze w 2004 r. Agnieszka Krzemińska (*Miłość w starożytnym Egipcie*, 68), omawiając tekst z sennika z papiirusu Carlsberg XIII, mówiący o współżyciu kobiety z kobietą, użyła pojęcia „dewiacja”. Jest to jednak wyjątek w jej książce, przedstawiającej w dość neutralny sposób wszystkie możliwe emocjonalne i fizyczne aspekty miłości mieszkańców kraju faraonów.

1. Horus i Seth

Mit o Horusie i Secie jest jedną z najbardziej znanych egipskich opowieści. Należy ona do cyklu ozyriańskiego i opowiada o wydarzeniach, które miały miejsce po zmartwychwstaniu Ozyrysa. O schedę po bogu, który nie mogąc powrócić do świata żywych, został władcą krainy umarłych, walczą między sobą jego brat Seth, który podstępnie zabił Ozyrysa, pozbawiając go tronu, oraz Horus, syn i prawowity dziedzic Ozyrysa²⁰. Opowieść o śmierci i zmartwychwstaniu Ozyrysa znana jest z różnych źródeł, poczynając od tych sięgających czasów Starego Państwa, chociaż jedynym tekstem przekazującym całą historię od początku do końca jest dopiero dzieło Plutarcha *O Izydzie i Ozyrysie*. Natomiast przebieg walki Horusa z Sethem opisany został na pochodzącym z czasów Nowego Państwa Papirusie Chestera Beatty'ego I²¹. Stawką walki była władza nad Egiptem, a obaj adwersarze starali się zdobyć przewagę w procesie sądowym, odbywającym się przed boskim trybunałem w Heliopolis. Jednym ze sposobów na pognębienie przeciwnika i wykazanie swojej wyższości był gwałt, którego na Horusie dopuścił się jego stryj:

Wtedy Seth powiedział do Horusa: „Chodź, urządzimy sobie piękny dzień w moim domu!” Wtedy Horus powiedział do niego: „Tak zrobię! Spójrz, tak zrobię, tak zrobię!”. Po tym, w porze wieczornej, przygotowano dla nich posłanie (i) położyli się we dwóch. Po tym, w nocy Seth sprawił, (że) stwardniał członek jego (i) włożył członek swój między uda Horusa. Wtedy Horus włożył swe ręce między uda swe (i) chwycił nasienie Setha.

Wtedy Horus poszedł, aby powiedzieć matce swej Izydzie: „Chodź do mnie, Izido, moja matko, chodź (i) zobacz to, co uczynił mi Seth!”²².

Interesująca jest frazeologia tej relacji. Według tekstu Seth włożył swój członek między uda (*mn.tj*)²³ Horusa, a nie jego poślądki (*ph.wj*). Chociaż z innych źródeł wynika jednoznacznie, że chodziło o penetrację analną (*cf. infra*), sformułowanie użyte w tym wypadku może opisywać stosunek międzyudowy (*coitus femoralis, coitus intercruralis*).

W dalszej części opowieści Seth, próbujący wykorzystać swoją przewagę, mówi do bogów zasiadających w trybunale: „wykonałem na nim dzieło wojownika

²⁰ Griffiths, *The Conflict of Horus and Seth*; Niwiński, *Mity i symbole*, 203–212.

²¹ Gardiner, *The Library of A. Chester Beatty*. Papirus ten pochodzi z czasów Ramzesa V z XX dynastii. Polskie tłumaczenia: Andrzejewski, *Opowiadania egipskie*, 158–184; Marciniak – Lipińska, *Mitologia starożytnego Egiptu*, 116–142; Taterka, *Opowieści znad Nilu*, 311–315 (fragment dotyczący gwałtu na Horusie).
²² pChester Beatty I, rt. 11,1–5 (Taterka, *Opowieści znad Nilu*, 312–313).

²³ Egipskie słowa podawane są zgodnie z międzynarodowym systemem transliteracji (*cf. Ćwiek, Hieroglify egipskie*, 108–109; Taterka, *Opowieści znad Nilu*, 58–59).

(tj. zgwałcił go)²⁴. Magiczna interwencja Izydy pozwoliła Horusowi wyjść jednak z tej sytuacji obronną ręką, zaś podstęp Setha obrócił się przeciwko niemu²⁵.

Wyłaniający się z tej opowieści (a także innych epizodów walki) obraz silnego, aktywnego, dominującego, męskiego Setha i słabego, biernego, dającego się zdominować, kobiecego Horusa jest w pewnym sensie archetypiczny i pojawia się również w innych okolicznościach: w sennikach, w których przeciwstawne typy psychologiczne przypisane są obu bogom, ikonografii (zniewieściały Harpokrates), a nawet w piśmie hieroglificznym, gdzie forma i kolorystyka paralelnych znaków *hr* i *tp*, przedstawiających głowę *en face* i z profilu, może być aluzją do Horusa i Setha²⁶.

Gwałt dokonany przez Setha na Horusie nie jest oczywiście aktem miłosnym, lecz typowym zachowaniem dominacyjnym. W dodatku, jak się wydaje, nie sama penetracja była postrzegana jako upokorzenie, lecz przyjęcie nasienia „zapładniającego” biernego uczestnika aktu²⁷. Niszczyło to męskość gwałconego. Wskazuje na to ambiwalencja znaczeniowa słowa *mtwt*, mogącego oznaczać zarówno spermę, jak i truciznę. Z drugiej strony tak użyte nasienie nie służyło do tworzenia życia, lecz było wylewane „bezpłodnie”²⁸.

Nasienie Horusa, wprowadzone do ciała Setha, dzięki podstępowi Izydy, na żądanie Thota ukazało się na głowie tego boga w postaci złotego dysku, który Thot przejmuje jako swój atrybut. Geneza owego lunarnego dysku sugeruje, że istnieje „drugie dno” pewnych wątków opowieści. Zarówno utrata męskości przez Horusa, jak i uzdrowienie jego zranionego oka (*udzat*) przez Thota mogą być związane z konotacjami astronomiczno-kalendarzowymi mitu²⁹.

Natomiast zdaniem Karola Myśliwca „we wczesnej fazie rozwoju egipskich pojęć religijnych stosunki homoseksualne mogły być uważane za akt przekazania potencji seksualnej, płodności i energii życiowej. Reminiscencją tych pojęć byłyby «narodziny» księżycy z boga Setha”³⁰.

Znaczenie homoseksualnego epizodu w wersji przekazanej na Papirusie Chestera Beatty’ego I (wykazanie siły i dominacji gwałcącego oraz słabości gwałconego) jest jasne. Jednak inne źródła wprowadzają tu zupełnie nową perspektywę.

24 Taterka, *Opowieści z nad Nilu*, 313. Cf. tłumaczenie Tadeusza Andrzejewskiego: „Horusowi [...] zrobiłem złą rzecz” (*Opowiadania egipskie*, 177) oraz Marka Marciniaka: „ja zrobiłem jemu męską czynność” (Marciniak – Lipińska, *Mitologia starożytnego Egiptu*, 135). Kluczowe sformułowanie *k3.t h3.tj* zawiera słowo *h3.tj*, które może oznaczać wojownika, ale także przymiotnik „męski” (np. *srj h3.tj* „męski potomek”).

25 Szczegółowe omówienie całego epizodu zawarte jest w Broze, *Les aventures d’Horus et Seth*, 90–100; cf. Myśliwiec, *Eros nad Nilem*, 46–47; Niwiński, *Mity i symbole*, 303–304.

26 Myśliwiec, „À propos des signes hiéroglyphiques «*hr*» et «*tp*»”; Myśliwiec, *Eros nad Nilem*, 12–13, 49.

27 Manniche, „Some Aspects of Ancient Egyptian Sexual Life”, 14; Krzemińska, *Miłość w starożytnym Egipcie*, 174; Myśliwiec, *Eros nad Nilem*, 50.

28 Robins, „Ancient Egyptian Sexuality”. Cf. *infra* na temat roli króla w historii Nefer-ka-Ra i Sa-seneta.

29 Amenta, „Some Reflections on the ‘Homosexual’ Intercourse”, 10.

30 Myśliwiec, *Eros nad Nilem*, 50.

We fragmencie Tekstów Piramid, odkrytym w piramidzie Pepiego I w Sakkarze³¹, relacja obu bogów opisana jest w kategoriach wzajemności: „Przewiół Horus nasienie swe do odbytu Setha. Przewiół Seth nasienie swe do odbytu Horusa”³².

Tekst jednoznacznie wyraża symetrię relacji³³. Jak zauważa Alessia Amenta, ta wzajemność i użycie onomatopiecznych czasowników wskazuje, że jest to magiczny/liturgiczny tekst, a nie mitologiczne opowiadanie; późniejsze magiczne teksty często odwołują się do opozycji Horus – Seth jako motywu walki dobra/zdrowia ze złem/chorobą³⁴. Symetria działania obu bogów jest wyrażona na papirusie magicznym, gdzie uszkodzenie i uzdrowienie oka Horusa oraz uszkodzenie jąder Setha, osadzone są w kontekście ich homoseksualnego stosunku³⁵. Relacja o charakterze emocjonalnym jest wyrażona jednoznacznie także w tekście papirusu z okresu Średniego Państwa, gdzie Seth mówi do Horusa: „Jak piękne są twoje pośladki...” (*nfr.wj ph.wj.kj*)³⁶. Również frazeologia aluzyjnych wzmianek o seksualnej relacji bogów sugeruje analogię do stosunków heteroseksualnych: „Oto Seth poznał (*rh*) mnie”³⁷.

2. Teksty Sarkofagów

W jednym z zakłęb Tekstów Sarkofagów, wspomniany jest stosunek analny, w którym stroną aktywną jest zmarły, a stroną pasywną sam bóg-stwórca. „Ra nie ma mocy nade mną, gdyż ja wydecham jego powietrze, Atum nie ma mocy nade mną, gdyż ja penetruję jego odbyt”³⁸. Jak się wydaje, ten brzmiący obrazoburczo fragment jest magicznym tekstem, który ma zapewnić bezpieczeństwo zmarłego przez symboliczne odwołanie do odwrócenia porządku rzeczy i powrót do pierwotnego stanu w momencie stworzenia świata.

³¹ Leclant, „Les textes de la pyramide de Pépi Ier”, 270.

³² Teksty Piramid, Zakłęcie 501C, 5–6 (Taterka, *Opowieści znad Nilu*, 314).

³³ Barta, „Zur Reziprozität der homosexuellen Beziehung”.

³⁴ Amenta, „Some Reflections on the ‘Homosexual’ Intercourse”, 9–10.

³⁵ pLeiden 348 nr 4 (Westendorf, „Ein neuer Fall der «homosexuellen Episode»”).

³⁶ Papirus UCL 32158 (= pKahun VI.12) z 2. połowy XII dynastii (Barta, „Zur Reziprozität der homosexuellen Beziehung”).

³⁷ Amenta, „Some Reflections on the ‘Homosexual’ Intercourse”, 9. Słowo *rh*, oznacza „wiedzieć”, „znać”, „poznać”, ale także w sensie przenośnym „współżyć (z kimś)”, „przespać się (z kimś)”. Szerzej o terminologii dotyczącej relacji homoseksualnych: Manniche, *Sexual Life in Ancient Egypt*, 121; Krzemińska, *Miłość w starożytnym Egipcie*, 152–153.

³⁸ Manniche, „Some Aspects of Ancient Egyptian Sexual Life”, 14.

3. Król Nefer-ka-Ra i dowódca piechurów Sa-senet³⁹

Tekst opowiadania jest znany z drewnianej tabliczki, datowanej na czasy XVIII lub XIX dynastii, przechowywanej obecnie w zbiorach Oriental Institute of the University of Chicago (nr inw. OIC 13539), oraz z Papirusu Chassinata I (Louvre E 25351), datowanego na czasy XXV dynastii. Opisana jest tu historia przybycia, zapewne na dwór królewski, człowieka z Men-nefer (Memfis), który pojawił się tam, aby złożyć skargę. Tekst nie mówi jednoznacznie, czego dotyczyć miała ta skarga, wydaje się jednak, iż człowiek ów chciał zadenuncjować niemoralne zachowanie władcy i jednego z jego oficerów: król Nefer-ka-Ra każdej nocy udawał się do domu Sa-seneta, dowódcy swoich oddziałów. Nie byłoby jasne, co właściwie działo się na tych spotkaniach, gdyby nie sformułowanie, iż „uczynił Jego Majestat to, czego zapragnął z nim”⁴⁰. Identyczna fraza pojawia się w świątyniach z czasów Nowego Państwa, w tekstach towarzyszących scenom z cyklu boskich narodzin. Opisuje ona sytuację, kiedy bóg Amon-Ra pojawia się nocą w sypialni Wielkiej Małżonki Królewskiej, aby spłodzić przyszłego króla Egiptu. Zdanie to opisuje zatem relację o charakterze seksualnym, w tym przypadku między dwoma mężczyznami⁴¹.

Według Georgesa Posenera opowiadanie to miałyby być satyrą na stosunki na dworze władcy Starego Państwa⁴². Wydaje się jednak mało prawdopodobne, by taki jawnie antykrólewski tekst mógł powstać i być rozpowszechniany. Opowieść o nocnych wędrówkach króla Nefer-ka-Ra ma głębsze znaczenie i nawiązuje do złożonych treści teologicznych. Jakobus van Dijk zauważył⁴³, że kluczem do odkrycia głębszego wymiaru opowieści jest fragment:

Udał się zaś Jego Majestat do domu dowódcy piechurów Sa-Seneta, gdy (już) 4 godziny przebiegły w (czasie) nocy (i) spędził następne 4 godziny w domu dowódcy piechurów Sa-Seneta; wchodził (zaś) do Wielkiego Domu, gdy (jeszcze tylko) 4 godziny były do (czasu) rozjaśnienia się ziemi⁴⁴.

Pora, kiedy faraon udaje się do domu Sa-seneta (między piątą a ósmą godziną nocy), odpowiada czasowi zjednoczenia Ra z Ozyrysem w *Księdze Am-Duat*, co było kluczowym momentem słonecznej podróży przez zaświaty, skutkującym pokonaniem Apopisa i odrodzeniem słońca. Dowódca piechurów Sa-senet, który dopuszczał się homoseksualnego stosunku z królem i przez to marnotrawił jego nasienie,

³⁹ W starszych publikacjach nazywany, nieco niewłaściwie, „generałem” (np. Krzemińska, *Miłość w starożytnym Egipcie*, 152).

⁴⁰ pChassinat I 3.9 (Taterka, *Opowieści znad Nilu*, 299).

⁴¹ Taterka, *Opowieści znad Nilu*, 300

⁴² Posener, „Le conte de Néferkaré”, 136–137.

⁴³ Dijk, „The nocturnal wanderings”, 389–391.

⁴⁴ pChassinat I 3.10–13 (Taterka, *Opowieści znad Nilu*, 302).

wchodził niejako w rolę boga Setha, próbującego zapobiec zmartwychwstaniu Ozyrysa⁴⁵. Uczynek króla Nefer-ka-Ra jest zatem działaniem niezgodnym z *ma'at*, stosunek homoseksualny nie pozwala bowiem królowi na spłodzenie potomka, co jest warunkiem utrzymania kosmicznego porządku⁴⁶.

4. Maksymy Peteh-hetepa

Jedna z maksym (nauk, eg. *sb3.jj.t*) przypisywanych Peteh-hetepowi, spisanych na Papirusie Prisse'a, mówi o relacji seksualnej:

Nie powinieneś współżyć [ze] zniżwieściałym chłopcem, [albowiem] wiadomym ci jest, [że] to, co jest godne potępienia, [jest] wodą na pierś jego [tzn. wiesz, że to, co jest godne potępienia, przynosi mu radość]. Nie [ma zaś] ochłody dla tego, co jest w brzuchu jego [tzn. dla jego pragnień]. [Dlatego] nie powinien [on] spędzać nocy na czynieniu tego, co jest godne potępienia, [lecz] znajdzie [on] ochłodę po tym, jak poskromi serce swoje⁴⁷.

Tekst ten był interpretowany jako przestroga przed pedofilią, skutkującą seksualnym rozbudzeniem nieletniego. Kluczowe sformułowanie „nie powinieneś współżyć ze zniżwieściałym chłopcem” (*jm.k nk hmt-hrd*) w starszych opracowaniach było rozumiane jako odnoszące się do dziewczynki, co wiązało się z dosłownym tłumaczeniem terminu *hmt-hrd* jako „kobieta-dziecko” („lolita”). Podobną interpretację, ale z podkreśleniem, że chodzi o chłopca, zaproponował w 1967 r. Hans Goedicke⁴⁸. Dokonawszy przeglądu dotychczasowych tłumaczeń, zaproponował szereg nowych znaczeń kluczowych terminów. Słowo *hmt-hy* (występujące m.in. w „spowiedzi negatywnej”; cf. *infra*) zasadniczo oznaczało kobietę uprawiającą seks z mężczyznami, która nie jest formalną żoną, co mogło obejmować zarówno konkubiny, jak i prostytutki. Jednak pozornie skonstruowany w podobny sposób termin *hmt-hrd* według Goedickego nie oznacza „kobiety-dziecka”, lecz może być oddany jako „chłopiec z pochwą” czy też „chłopiec-pochwa”, tj. chłopiec, z którym dokonywany jest akt seksualny. Pozwala to porównywać 32. maksymę ze wzmiankami o pederastii i pedofilii w 125 rozdziale *Księgi Umarłych*. Nauka Peteh-hetepa nie występuje przeciw homoseksualnej relacji jako takiej, lecz przeciw molestowaniu i zmuszaniu; ważna jest tu postawa partnera. Porównanie z utworem *Rozmowa człowieka z własnym ba*,

⁴⁵ van Dijk, „The Nocturnal Wanderings”, 391. Jak zauważa Taterka (*Opowieści znad Nilu*) trudno się zgodzić z van Dijkem, jak również z Parkinsonem („Homosexual’ Desire”, 71–74), że aluzje do wędrowki Słońca przez zaświaty i zjednoczenia Ra z Ozyrysem, obecne w tej opowieści, mają charakter parodystyczny.

⁴⁶ Taterka, *Opowieści znad Nilu*, 303. Na temat koncepcji *ma'at* patrz Assmann, *Maat*.

⁴⁷ pPrisse 14,4–6 (nr 32) (Taterka, *Opowieści znad Nilu*, 300).

⁴⁸ Goedicke, „Unrecognized Sportings”.

gdzie (równieŝ w kontekście seksualnym) jest mowa o chłopcach, który „należał do tego, którego nienawidzi”, sugeruje, ŝe niemoralnoŝć takich czynów nie była związana z samym aktem, lecz brakiem emocjonalnego usprawiedliwienia. Maksyma jest zatem napomnieniem, by powstrzymać się przed czynieniem „pederastycznych awansów”, gdy wcześniejsze próby spotykają się z niechętnym odbiorem.

Nieco inaczej rozumie to R. Parkinson, wedłg którego maksyma Peteh-hetepa jest przestrog przed wykorzystywaniem młodzica w celu zaspokojenia swoich seksualnych pragnień, gdyŝ dokonanie aktu potępianego przez społeczeństwo nie przyniesie satysfakcji⁴⁹.

Zupełnie inną interpretacj opublikował w 2015 r. Mikhail Chedodaev⁵⁰. Powołał się na badania Olega Berleva, który udowodnił, ŝe słowo *hrdw* moŝe oznaczać nie tylko „dziecko”, lecz takŝe „słuzcego”, „ucznia” lub „domownika”. Maksyma Peteh-hetepa byłaby więc nie potępieniem pedofilii czy homoseksualizmu, lecz przestrog przed naduŝywaniem stosunku zaleŝnoŝci.

Przestróg przed homoseksualną relacj zawierają równieŝ nauki Anch-Szeszeneqa, spisane w Okresie Ptolemejskim⁵¹.

5. Spowiedź negatywna

Egipski „sąd ostateczny” odbywał się indywidualnie i bezpoŝrednio po ŝmierci. Zmarły trafiał przed trybunał Ozyrysa, któremu asystowało 42 boskich ławników. Najwaŝniejszym elementem sądu była „spowiedź negatywna”, czyli wyparcie si 42 „grzechów”⁵². Prawdomonoŝć zmarłego była następnie sprawdzana podczas *psychostasis* („waŝenia duszy”). Na liŝcie złch uczynków były równieŝ zachowania o charakterze seksualnym: „Nie współŝyłem z chłopcem”, „Nie byłem bezwstydny w ŝwityni mojego boga”, „Nie współŝyłem z żoną (innego) mŝczyzny”, „Nie masturbowałem się”, „Nie współŝyłem z (męskim) kochankiem”⁵³. Dwa ostatnie zaprzeczenia ujęte są razem w sformułowaniu *n nw N n nk.fnkk*. Wedłg Hansa Goedickego, oba odnosz się do aktywnoŝci homoseksualnej, a poniewaŝ występujący tu czasownik *nw* moŝe oznaczać m.in. „pić”, „upić się”, mamy do czynienia z rozróżnieniem dwóŝ rodzajów seksu: seksu oralnego i stosunku analnego⁵⁴. Zdanie *n nk.j hmt-y* „nie współŝyłem

⁴⁹ Parkinson, „Homosexual Desire”, 8–70.

⁵⁰ Chedodaev, „Is Whether Ptahhotep Condemned Pedophilia?”

⁵¹ Papyrus British Museum 10508, kol. 13/24 (Manniche, „Some Aspects of Ancient Egyptian Sexual Life”, 14).

⁵² Jan Assmann (*Maat*, 134–148) szczególowo analizuje wykazy „grzechów” na tzw. liŝcie A (skierowanej do przewodniczącego boskiego trybunału) i liŝcie B (skierowanej do 42 „ławników”). Cf. Lapp, *Totenbuch Spruch*, 125; Ritner, „Negative Confession”, 267–277; Stadler, „Judgement after Death”.

⁵³ Ritner, „Negative Confession”, 270–272.

⁵⁴ Goedicke, „Unrecognized Sportings”.

z żoną innego (mężczyzny)” według Goedickego powinno być rozumiane jako „nie współżyłem z prostytutką”⁵⁵. Uważa on, że ponieważ dla niektórych Egipcjan zdanie to mogło brzmieć dziwnie (na co dzień nie postrzegano w tym niczego zdroźnego), dlatego pojawiały się warianty *n nk.j hmt n ky* „nie współżyłem z żoną innego” oraz *n nk.j t3y* „nie współżyłem z mężczyzną”, które miały umożliwić stwierdzenie właściwego postępowania bez groźby krzywoprzysięstwa.

Koncepcje Goedickego zostały poddane krytyce przez Matthieu Heerma van Vossa, który bronił tradycyjnego tłumaczenia terminu *hmt-t3y* jako „zamężna kobieta”, występującego w 125 rozdziale *Księgi Umarłych*. Dowodził również, że tylko *nkk* w tym samym tekście odnosi się do homoseksualizmu, zaś *nwh* oznacza masturbację, a połączenie obu słów w jednym zdaniu wynika z faktu, że oba związane są z aktem seksualnym bez żeńskiej partnerki⁵⁶.

Według R. Parkinsona frazeologia rozróżnia aktywną i pasywną rolę uczestników homoseksualnego stosunku. Czasownik *nk* oznacza „to have penetrative sex (with)”, zaś rzeczownik *nkk.(w)* „a man on whom a sexual act is performed”⁵⁷. To drugie słowo może oznaczać wprost „męską prostytutkę”⁵⁸.

6. Papirus Insingera

Sodomia opisana w Rdz 19 ma paralelę w egipskim tekście demotycznego Papirusu Insingera (I w. n.e.), który jest zbiorem ponad 800 „nauk”. W rozdziale 22 wspomniany jest homoseksualny gwałt na obcych, określony jako *bt3 n shmt*, co można przetłumaczyć jako „zbrodnia prze-kobiecienia” (sformułowanie pochodzące od sprawczego czasownika *shm*, „zrobić [z kogoś] kobietę”)⁵⁹. W licznych tekstach na stelach królewskich trudno znaleźć sformułowania, które mogłyby sugerować przemoc seksualną w stosunku do pokonanych wrogów, mimo frazeologii wykorzystującej słowo „nasienie” („[król] pozostawia swe nasienie tak, jak chce, w przeklętym kraju Hatti”, etc.). Przekonanie, że gwałt miał być karą dla pokonanych wrogów⁶⁰, nie znajduje potwierdzenia w źródłach. Słowo *hmtj*, pochodzące od *hmt* „odeprzeć (wroga)”, mogło być zapisane ze znakiem fallusa jako determinatywem. Według niektórych badaczy może to oznaczać dosłownie „odwróconych” i spenetrowanych wrogów. Słowo to stało się potem synonimem tchórza, ponieważ pierwotnie oznaczało zgwałconego

⁵⁵ Goedicke, „Unrecognized Sportings”, 99; cf. Krzemińska, *Miłość w starożytnym Egipcie*, 170.

⁵⁶ Heerma van Voss, „Drie Egyptische Geboden”.

⁵⁷ Parkinson, „‘Homosexual’ Desire”, 61–62.

⁵⁸ Schreiber, „Keusch wie kaum ein anderes Volk?”, 320; Hannig, *Grosses Handwörterbuch*, 437–438. Cf. Myśliwiec, *Eros nad Nilem*, 52, gdzie jako „męska prostytutka” zinterpretowany jest termin *hmt-t3y*.

⁵⁹ Brunner, „Gen. 19 und das «Frauerverbrechen»”, 21–22.

⁶⁰ Griffiths, *The Conflict of Horus and Seth*, 44

mężczyznę⁶¹. W Okresie Ptolemejskim pojawia się podobnie brzmiące słowo *hm*, oznaczające gwałt homoseksualny⁶².

7. Seth i Anat

W późnym opowiadaniu, w którym Seth pokonuje boginię Anat, jego dominacja wyrażona jest stosunkiem seksualnym. Anat, „ubrana jak mężczyzna i stanowcza jak kobieta”, i „zachowująca się jak mężczyzna”, wykazuje cechy biseksualne. Nie jest zatem kwestią przypadku, że Seth gwałci ją analnie (*hr ph.s*)⁶³.

8. Sennik (Papiirus Carlsberg XIII)

W „senniku” zapisanym na Papiirusie Carlsberg XIII, podającym liczne wyjaśnienia motywów pojawiających się w snach, wspomniane jest współżycie kobiety z kobietą⁶⁴. Taki sen nie wróży dobrze: „Jeśli spółkuje z nią zamężna kobieta, przypadnie jej w udziale nędzny los”⁶⁵. Senniki wspominają, z negatywną konotacją, także kazirodztwo (stosunki z matką i siostrą). Potwierdza to, że takie zjawiska istniały i nie były uważane za specjalnie dobre, ale o szczegółach oceny moralnej czy ewentualnej penalizacji nic nie wiemy. Wydaje się, że fakt, iż w tekstach senników występują „akty kazirodcze, nierządne, gwałty, a także sodomia”⁶⁶, nie oznacza, że takie zachowania były powszechne, lecz raczej, że autorzy przedstawiali wszystkie możliwe warianty i asocjacje. Nie bez znaczenia jest fakt, że wzmianka o uprawianiu seksu z kobietą pojawia się po odniesieniu do relacji z własnym mężem (interpretowanej negatywnie!) i długiej wylizance zwierząt, z którymi kobieta może spółkować we śnie, wśród których są: koń, osioł, kozioł, krokodyl i wąż (co wróży źle) oraz baran, wilk, lew i ibis (co wróży dobrze)⁶⁷.

61 Kadish, „Eunuchs in Ancient Egypt?”, 59–60; Parkinson, „‘Homosexual’ Desire”, 66; Amenta, „Some Reflections on the ‘Homosexual’ Intercourse”, 16. Claude Obsomer (*Les campagnes de Sésostris dans Hérodote*, 68–70) szczegółowo analizuje słowo *hmt*, w kontekście stel królewskich z Semna i Uronarti.

62 Schukraft, „Homosexualität im alten Ägypten”, 304; Schreiber, „Keusch wie kaum ein anderes Volk?”, 333.

63 Schukraft, „Homosexualität im alten Ägypten”, 315; Schreiber, „Keusch wie kaum ein anderes Volk?”, 332, n. 80.

64 Volten, *Demotische Traumdeutung*; Manniche, *Sexual Life in Ancient Egypt*, 22; Krzemińska, *Miłość w starożytnym Egipcie*, 68.

65 Tłumaczenie: T. Andrzejewski, za: Myśliwiec, *Eros nad Nilem*, 218.

66 Krzemińska, *Miłość w starożytnym Egipcie*, 175.

67 Andrzejewski, „Egipskie księgi snów”, 380–381.

9. Ni-anch-Chenemu i Chenemu-hetep

Dwaj dostojnicy z czasów V dynastii, pochowani zostali we wspólnym grobowcu w Sakkarze, na którego dekoracji są przedstawieni w sposób sugerujący bliskie relacje o wyjątkowym charakterze. Grobowiec został odkryty w 1964 r., a jego publikacja, która ukazała się w 1977 r., dała asumpt do wysunięcia hipotezy o ich homoseksualności, która nie daje się potwierdzić ani zaprzeczyć, co prowadzi do wciąż aktualnych kontrowersji i dyskusji. Ni-anch-Chenemu i Chenemu-hetep, pełniący podobne funkcje na dworze władcy (m.in. królewskich manikiurzystów), w wielu scenach w swej mastabie ukazani są w bliskim kontakcie⁶⁸. Trzymają się za ręce lub obejmują, a także stoją blisko siebie, niemal stykając się twarzami (fig. 1). Taka pozycja „nos w nos” tradycyjnie interpretowana była przez badaczy jako wyrażająca relację intymną (co rozumiane było często jako relacja o charakterze erotycznym).

Fig. 1. Ni-anch-Chenemu i Chenemu-hetep. Przedstawienie w ich wspólnym grobowcu w Sakkarze (za: Moussa – Altenmüller, *Das Grab*, pl. 73)

⁶⁸ Moussa – Altenmüller, *Das Grab*, pl. 50, 68–69, 72–73, 90–91.

W grobowcu przedstawieni są także w towarzystwie swych żon i dzieci⁶⁹. Wydaje się, że Ni-anch-Chenemu przeżył swojego towarzysza i on decydował o ostatecznym kształcie dekoracji.

Przez różnych autorów dostojnicy identyfikowani są jako dwaj geje⁷⁰, bracia⁷¹, bliźniacy⁷², a nawet bliźniacy syjamscy⁷³. Nie odnaleziono ich mumii, zatem kwestia ich ewentualnego biologicznego pokrewieństwa jest otwarta. Ich identyfikacja jako dwóch mężczyzn w homoseksualnym związku jest niezwykle popularna i często prezentowana (również, a właściwie zwłaszcza) poza literaturą egiptologiczną jako jedyny pewny przykład takiej relacji w starożytnym Egipcie. W rzeczywistości jednak ta interpretacja jest dość wątpliwa. Pełnione przez nich funkcje oznaczają wysoki status i bezpośredni dostęp do króla, a nie „kobiecy” czy „gejowskie” zajęcie. Szczególny charakter przedstawień także nie dowodzi wprost homoseksualnej relacji. Według Johna Bainesa istniało tabu związane z bliźniakami, a wyrażenie ich rzeczywistej relacji możliwe było tylko *implicite* poprzez sceny intymnej bliskości. Greg Reeder kwestionuje tezę Bainesa, wskazując na paralele z przedstawieniami małżeństw za V dynastii, które mogą według niego potwierdzać, że dostojnicy byli w związku⁷⁴. W kontekście tej dyskusji istotna jest interpretacja przypadku Sutiego i Hora, i właściwego rozumienia ich relacji, opisanej na wspólnej steli (*cf. infra*).

Linda Evans i Alexandra Woods w niedawnym artykule⁷⁵ zwróciły uwagę na szczególnie częste występowanie w mastabie Ni-anch-Chenemu i Chenemu-hetepa symetrycznych kompozycji, zawierających obrazy ukazane w lustrzanym odbiciu. Wiele z tych motywów występuje w tym grobowcu po raz pierwszy lub w ogóle pojawia się tylko tam, nie mając analogii w innych grobowcach członków elity z tego okresu. Te wyjątkowe cechy dekoracji mastaby Ni-anch-Chenemu i Chenemu-hetepa są istotnym argumentem na rzecz tezy, że dwaj dostojnicy byli bliźniakami. Autorki zwróciły także uwagę na fakt, że przedstawienie „nos w nos”, zgodnie z zasadami aspektywy w sztuce egipskiej, nie oznacza pozycji *face to face*, lecz układ ciał zwróconych w tę samą stronę, nie powinno być więc interpretowane jako scena pocałunku⁷⁶.

69 Moussa – Altenmüller, *Das Grab*, pl. 25–44

70 Reeder, „United for Eternity”; Westendorf, „Homosexualität”, 1273; Parkinson, „‘Homosexual’ Desire”, 62, n. 44. *Cf.* eufemistyczne „grób dwóch przyjaciół” (Krzemińska, *Miłość w starożytnym Egipcie*, 174).

71 Moussa – Altenmüller, *Das Grab*.

72 Baines, „Egyptian Twins”, 464–470.

73 Taką tezę postawił David O’Connor na konferencji w Swansea (Reeder, „Queer Egyptologies”, 152).

74 Baines, „Egyptian Twins” *versus* Reeder, „Queer Egyptologies”; *cf.* Dowson, „Queering Sex and Gender in Ancient Egypt”, 33–43; Parkinson, „Boasting About Hardness”, 117–121.

75 Evans – Woods, „Further Evidence”.

76 Taka interpretacja może być potwierdzona przez fakt, że w świątyniach grobowych władców Starego Państwa król bywa przedstawiony „nos w nos” z bogami, wśród których są m.in. sokologłowy Ra i lwiołgłowa Sechmet.

Znanych jest kilka innych przypadków relacji dwóch mężczyzn, które mogły mieć charakter związku homoseksualnego: Ra-mes i Upi-mes (lub Upuaut-mes) ze steli Salakhana CM004 oraz Suti i Hor ze steli BM EA 826⁷⁷. Być może o takiej relacji mówi też tekst aramejskiej inskrypcji w grobowcu w Szejch Fadl z VI lub V w. p.n.e., w której jeden z partnerów pisze o drugim: „nie mogę go opuścić, pozostanę z nim, bardzo kocham Lekii”⁷⁸.

10. Graffiti i ostraka figuralne

W zboczu wzgórza nad świątynią Hatszepsut w Deir el-Bahari znajduje się niedokończony grobowiec MMA 504, którego ściany pokryte są licznymi graffiti (*dipinti*)⁷⁹. Ze względu na szczególny charakter niektórych z nich, grobowiec zwany jest powszechnie Świńską Grotą (ang. *Dirty Grotto*). Jeden z rysunków przedstawia parę w trakcie stosunku *a tergo*, przy czym pochylona osoba z przodu ma wyraźnie zarysowany trójkąt łonowy, ale nie ma zaznaczonych piersi⁸⁰, a na głowie ma coś, co przypomina *nemes*, królewskie nakrycie głowy, chociaż mogą to być też długie włosy lub peruka (fig. 2)⁸¹.

⁷⁷ Co ciekawe, w 1910 r. znany okultysta Aleister Crowley, zainspirowany stelą, napisał wiersz „Bliźniacy”, w którym zasugerował, że „Hoor i Set” byli „incestuous men” (Parkinson, *A Little Gay History*, 38–39). Wydaje się jednak, że Suti i Hor nie byli parą gejów, lecz bliźniakami, co przekonująco wykazał John Baines („Egyptian Twins”, 461–463), analizując szczegółowo frazeologię tekstu i ikonografię steli. Próbę obrony „homoseksualnej” interpretacji związku Sutiiego i Hora podjął Greg Reeder („Queer Egyptologies”, 143–144).

⁷⁸ Meltzer, „Gender Roles in Ancient Egypt”.

⁷⁹ Ragazzoli, *La grotte des scribes*.

⁸⁰ Chloé Ragazzoli podkreśla ten pierwszy element, pisząc: „une femme bien identifiée par son triangle pubien peint en noire conformément aux conventions égyptiennes” (*La grotte des scribes*, 166). Z kolei według Joyce Tyldesley „jego większa i dziwnie androgyniczna towarzysząca ma ciemne kobiece włosy łonowe, ale pozbawiona jest piersi” (*Hatszepsut*, 195–196).

⁸¹ Ragazzoli, *La grotte des scribes*, 32, 166; Krzemińska, *Miłość w starożytnym Egipcie*, 164 (jako Hatszepsut i Senenmut); zdjęcie tej sceny (nr 35) jest odwrócone.

Fig. 2. Domniemane przedstawienie Hatszepsut i Senenmuta.
Graffito w „Świńskiej Grocie” w Deir el-Bahari (fot. Jakub Śliwa)

Scena ta jest od dawna interpretowana jako domniemane przedstawienie Hatszepsut i Senenmuta, demonstrujące ich relację, a być może komentujące ją w sposób satyryczny, podkreślający dominację dostojnika nad władczynią. Taka interpretacja, chociaż niezwykle popularna, jest jednak bardzo wątpliwa⁸². Nie jest jasne, jaki związek ze wspomnianą sceną ma sąsiednie *dipinto*, ukazujące dwóch mężczyzn, z których jeden, mniejszy, ukazany z wielkim fallusem w stanie erekcji, podąża za drugim (fig. 3)⁸³.

⁸² Według Ragazzoli w kontekście innych graffiti w „Świńskiej Grocie” jest to „représentation grivoise, assez caractéristique de scribes de cette époque en particulière en contexte de fête religieuse » (*La grotte des scribes*, 166, cf. 114–117). Szczegółowo na temat wotywniej funkcji tych przedstawień związanej z płodnością pisze Christine Hue-Arcé („*Les graffiti érotiques de la tombe 504*”).

⁸³ Ragazzoli, *La grotte des scribes*, 32, 147–152 (graffiti E.2.6, E.2.7); Krzemińska, *Miłość w starożytnym Egipcie*, zdjęcie 36.

Fig. 3. Przedstawienie dwóch mężczyzn w dwuznacznej sytuacji.
Graffito w „Świńskiej Grocie” w Deir el-Bahari (fot. Jakub Śliwa)

Przedstawienie to stanowiło jednak poszlakę do interpretacji sceny kopulacji jako stosunku „homoseksualnego”. Według Edwarda Wente nie tylko osoby w scenie seksu to Senenmut i Hatszepsut, lecz także dwie męskie postacie to królowa i jej dworzanin. Hatszepsut to większy z mężczyzn (na co może wskazywać nakrycie głowy, chociaż brak tam ureusza), a Senenmut – mniejszy, podążający za nią w jednoznacznym celu. Byłaby to satyra na pretensje Hatszepsut do występowania oficjalnie w męskiej roli, podczas gdy w rzeczywistości jest kobietą, łatwą do zdominowania przez mężczyznę. Pozycja *a tergo* jest tu wybrana świadomie do ukazania parodii ich relacji. Tak przedstawiony stosunek heteroseksualnej pary miałby nawiązywać do homoseksualnego gwałtu z opowiadania *Horus i Seth*⁸⁴. Stąd już tylko krok do sugestii, że kopulująca para może przedstawiać dwóch gejów, co wprawdzie nie zostało wyrażone *expressis verbis* w literaturze egiptologicznej, ale było w swoim czasie dość popularną motywacją wizyt w „Świńskiej Grocie”⁸⁵.

⁸⁴ Wente, „Some Graffiti from the Reign of Hatshepsut”, 52–54. Wprawdzie nic nie wskazuje na to, że przedstawiony jest stosunek analny, na co zwraca uwagę Manniche („Some Aspects of Ancient Egyptian Sexual Life”, 22).

⁸⁵ Oczywiście „Świńska Grota” przyciągała swoją zawartością wielu turystów, niezależnie od ich tożsamości, wśród nich jednak wyróżniały się „pielgrzymki” gejów, zwłaszcza amerykańskich. Autor miał okazję

Również inne przedstawienia ukazujące kopulujące pary bywają interpretowane jako sceny homoseksualnego seksu. Przykładem jest ostrakon z British Museum EA 50714 (fig. 4)⁸⁶.

Fig. 4. Ostrakon z British Museum EA 50714
© The Trustees of the British Museum

Nie ma to jednak żadnych podstaw, oprócz subiektywnych wrażeń. Niewątpliwie takie interpretacje ułatwia fakt, że *coitus a tergo* był, jak się wydaje, ulubioną pozycją seksualną starożytnych Egipcjan⁸⁷.

Wśród licznych ostrakonów pochodzących z osady artystów w Deir el-Medina wiele jest ilustracjami do bajek lub obrazami ludzkich zachowań przeniesionych do świata zwierzęcego. O homoseksualnych relacjach wśród zwierząt wspomina ostrakon

---

obserwować to zjawisko w trakcie swojej pracy w Deir el-Bahari między 1995 a 2010 r. Wizyty te zostały ograniczone po zabudowaniu wejścia do grobowca MMA 504 po badaniach w 2013 r.

⁸⁶ "Homosexuality in Ancient Egypt": „A Ramesside period ostrakon, depicting a homosexual couple in coitus (two men having sex together)”. W rzeczywistości scena na ostrakonie przedstawia (heteroseksualny) akt seksualny dokonywany w kontekście religijnym, o czym świadczy towarzyszący tekst, który głosi: *radość (Święta) Doliny*.

⁸⁷ Myśliwiec, *Eros nad Nilem*, 53–54; cf. Ragazzoli, *La grotte des scribes*, 114–116, fig. 3.27–3.29. Myśliwiec (*Eros nad Nilem*, 135) rozróżnia dwa rodzaje *coitus a tergo*: stosunek analny (homo- lub heteroseksualny) i stosunek do pochwy (określany jako *coitus anterior in situ posteriore*).

DeM 1598 I z tekstem mówiącym o stosunku dwóch (samców) szakali, który wydaje się związany z ostrakonem IFAO 2218, przedstawiającym dwa kopulujące szakale⁸⁸.

11. Amenhotep III i Achenaton

Domniemany biseksualizm Amenhotepa III i Achenatona⁸⁹, którego wyrazem miałyby być pewne „kobiece” lub androgyniczne przedstawienia, jest bardzo wątpliwy. Również przedstawienia Achenatona i Semencha-Ka-Ra głaszczących się pod brodą nie dowodzą homoseksualnych relacji; nie tylko dlatego, że konwencja w sztuce epoki panowania Amenhotepa III i Okresu Amarnańskiego obejmowała również ukazywanie intymnych sytuacji i czułych gestów⁹⁰, ale przede wszystkim dlatego, że większość wizerunków atrybuowanych niegdyś Semencha-Ka-Ra, w rzeczywistości przedstawia Nefertiti⁹¹.

12. Homoseksualizm kobiety

Właściwie brak jest jednoznacznych źródeł dotyczących miłości lesbijskiej. Pewne poszlaki na temat istnienia relacji homoseksualnych między kobietami można znaleźć w tekstach z Deir el-Medina⁹², a także w dokumentach późnoantycznych⁹³. Zaprzeczenie jednego z „grzechów” z 125 rozdziału *Księgi Umarłych* może być wyrażone zdaniem *n nk.j t3yt hmwt*⁹⁴. Według Hansa Goedickego jest to szczególnie charakterystyczny wariant, nie dający się wytłumaczyć inaczej jak tylko przez odniesienie do miłości lesbijskiej, a samo słowo *t3yt* oznacza tu dildo⁹⁵. Większość badaczy przyjmuje jednak, że jest to kalka z wersji tekstu odnoszącej się do mężczyzny (cf. *supra*)⁹⁶. Kwestię istnienia dildo w starożytnym Egipcie przeanalizowała Lise Manniche⁹⁷. W odróżnieniu od starożytnej Grecji, gdzie zaświadczonych jest wiele

⁸⁸ Amenta, „Some Reflections on the ‘Homosexual’ Intercourse”, 17–18.

⁸⁹ Myśliwiec, *Eros nad Nilem*, 51–52.

⁹⁰ Krzemińska, *Miłość w starożytnym Egipcie*, 175.

⁹¹ Dotyczy to również przywoływanej najczęściej w tym kontekście steli Berlin ÄM 17813.

⁹² Toivari-Viitala, *Women at Deir el-Medina*, 159–161.

⁹³ Wilfong, „Friendship and Physical Desire”.

⁹⁴ „Spowiedź negatywna” na papirusie Nesinebtaszeru córki Pinodzema II (= *Papyrus Greenfielda*) (Maystre, *Les déclarations d’innocence*, 81); cf. Krzemińska, *Miłość w starożytnym Egipcie*, 153.

⁹⁵ Goedicke, „Unrecognized Sportings”, 99 n 22.

⁹⁶ E.g. Manniche, „Some Aspects of Ancient Egyptian Sexual Life”, 15; Manniche, *Sexual Life in Ancient Egypt*, 22; Myśliwiec, *Eros nad Nilem*, 53.

⁹⁷ Manniche, „Some Aspects of Ancient Egyptian Sexual Life”, 15.

takich artefaktów, znane egipskie modele fallusów są wotywnymi przedmiotami związanymi z kultem hathoryckim. Wydaje się jednak prawdopodobne, że w życiu codziennym podobne przedmioty, sztucznie wykonane lub pochodzenia naturalnego (np. warzywa o odpowiednim kształcie), były używane przez pary lub jednostki (na przykład w haremach). Znana scena na Papiusie Erotycznym z Turynu, przedstawia kobietę siedzącą okrakiem na odwróconej wazie; towarzyszący jej mężczyzna podtrzymuje naczynie ręką, sięgając drugą w kierunku narządów płciowych kobiety⁹⁸. Według Manniche nie ma wątpliwości, że waza pełni tu rolę dildo.

Źródła ikonograficzne, przede wszystkim przedstawienia dwóch obejmujących się kobiet, bywają interpretowane jako wyrażające relacje homoseksualne⁹⁹; nie ma jednak żadnych podstaw, żeby upatrywać w tym coś więcej niż wyrażanie bliskich relacji rodzinnych (wizerunki sióstr lub matki z córką). Możliwe natomiast, że istnieją lesbijskie podteksty w scenach uczt w grobowcach tebańskich z okresu Nowego Państwa, gdzie wyobrażone są dotykające się sugestywnie i podające sobie erotyczne symbole kobiety (fig. 5)¹⁰⁰.

Fig. 5. Fragment sceny uczt. Malowidło w grobowcu Nachta (TT 52)
(za: https://www.osirisnet.net/tombes/nobles/nakht52/e_nakht_01.htm [dostęp: 30.04.2021])

⁹⁸ Omlin, *Der Papyrus 55001*, pl. V.

⁹⁹ Przykładem może być ilustracja w haśle „Homosexuality in ancient Egypt” w Wikipedii, przedstawiająca diadę Idet i Ruju z Museo Egizio w Turynie.

¹⁰⁰ Manniche, *Sexual Life in Ancient Egypt*, 22–24, fig. 12, 13; cf. Eissa, „Eine metaphorische Geste der sexuellen Vereinigung”.

Późniejsze źródła, w odróżnieniu od dość niepewnych danych z okresu farańskiego, są bardziej jednoznaczne. Bernadette J. Brooten w swojej pracy, w której omawia zagadnienie miłości lesbijskiej w świecie wczesnochrześcijańskim, cytuje pochodzące z Egiptu greckie zaklęcia miłosne. Wśród nich są zaklęcia, w których jedna kobieta rzuca czar na inną kobietę, by ta się w niej zakochała; co ważne, w tekstach tych pojawiają się zarówno greckie, jak i egipskie imiona żeńskie, a także odwołania do egipskich bogów, np. Anubisa¹⁰¹.

Podsumowanie

Dzisiaj homoseksualizm jest zazwyczaj postrzegany jako element sfery LGBT (*lesbian, gay, bisexual, transgender*)¹⁰², której różnymi aspektami są seksualna orientacja, tożsamość i zachowania. Istnienie osób nieheteronormatywnych w starożytnym Egipcie można uznać za pewne (tak jak w odniesieniu do społeczności innych czasów i obszarów), jednak nie wszystko znajduje swoje potwierdzenie w źródłach. Próby doszukiwania się orientacji biseksualnej (Achenaton względem Nefertiti i Semencha-Ra) czy transpłciowości (*casus* Hatszepsut)¹⁰³, niezależnie od tego, czy podejmowane w duchu potępienia, czy afirmacji, nie wytrzymują konfrontacji z osadzonymi w odpowiednim kontekście źródłami i należy je jednoznacznie uznać za interpretacje błędne. Jeśli chodzi o męski homoseksualizm to jego pojawianie się w źródłach pisanych nie ulega wątpliwości, chociaż jego kontekst i ocena są dyskusyjne. Według Agnieszki Krzemińskiej „w życiu codziennym akty homoseksualne postrzegano jako czyny niemoralne”¹⁰⁴. Z kolei Karol Myśliwiec uważa, że „czynem moralnie obojętnym, oficjalnie akceptowanym, było współżycie dorosłych mężczyzn za obopólną zgodą”¹⁰⁵. Jednoznaczne stwierdzenia typu „starożytni Egipcjanie potępiali homoseksualizm”¹⁰⁶ są zdecydowanie uproszczeniem. Potwierdza to również fakt, że w niektórych nomach istniał zakaz praktyk homoseksualnych¹⁰⁷, funkcjonujący na analogicznej zasadzie tabu jak rytualne zakazy, np. polowania na hipopotama, w innych nomach; zakazy te ewidentnie dotyczyły rzeczy, które w innych okolicznościach były akceptowane społecznie.

¹⁰¹ Brooten, *Love between Women*, 73–114.

¹⁰² Należy zwrócić uwagę, że określenie to dotyczy grupy społecznej; w dyskursie naukowym nie ma mowy o „ideologii LGBT”.

¹⁰³ Na ten temat: Matić „(De)queering Hatshepsut”.

¹⁰⁴ Krzemińska, *Miłość w starożytnym Egipcie*, 152.

¹⁰⁵ Myśliwiec, *Eros nad Nilem*, 52–53.

¹⁰⁶ Hawass, „Ancient Egyptians Denounced Homosexuality”.

¹⁰⁷ Manniche, „Some Aspects of Ancient Egyptian Sexual Life”, 14.

Wydaje się, że u podstaw pojawiającej się negatywnej oceny homoseksualnych relacji leżało założenie, że stosunek seksualny jest zawsze relacją dominacji i podporządkowania, zatem mężczyźni może być przypisana penetracja i dominacja, ale pasywna rola, naturalna dla kobiet, nie jest społecznie akceptowalna w odniesieniu do mężczyzny¹⁰⁸. Było to niewłaściwe społecznie ze względu na naruszenie tradycyjnych ról, a także marnowanie nasienia, ale nie opierało się na jakiegokolwiek religijnych uzasadnieniach. Jak podsumowuje to Alessia Amenta: „We can only say that ‘homosexuality’ was condemned by the society and ignored in the official literature”¹⁰⁹. Z pewnością nie ma tu mowy o penalizowaniu z mocy prawa¹¹⁰, nie mówiąc o karze głównej, występującej w Biblii (Kpł 18,22). Przestępstwa o charakterze seksualnym z zasady były ścigane z oskarżenia prywatnego. Postępowanie w takich sprawach dopuszczało arbitraż i ugodę, co odzwierciedla różnicę między deliktem, czynem niedozwolonym, a przestępstwem w sensie prawnym¹¹¹.

Męski homoseksualizm jest w Biblii i w żydowskim dyskursie religijnym wiązany z Sodomą, Gomorą i Amalekitami, ale nie z Egiptem. Ciekawe jednak, że miłość lesbijska jest przez Majmonidesa określona jako „czyny egipskie”¹¹².

Bibliografia

- Alpert, R.T., *Like Bread on the Seder Plate. Jewish Lesbians and the Transformation of Tradition* (New York: Columbia University Press 1997).
- Amenta, A., „Some Reflections on the ‘Homosexual’ Intercourse between Horus and Seth”, *Göttinger Miszellen* 199 (2004) 7–21.
- Andrzejewski, T., *Opowiadania egipskie* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1958).
- Andrzejewski, T., „Egipskie księgi snów”, *Przegląd Orientalistyczny* 4 (1959) 369–381.
- Assmann, J., *Maat. Sprawiedliwość i nieśmiertelność w starożytnym Egipcie* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2019).
- Baines, J., „Egyptian Twins”, *Orientalia* 54 (1985) 461–482.
- Barta, W., „Zur Reziprozität der homosexuellen Beziehung zwischen Horus und Seth”, *Göttinger Miszellen* 129 (1992) 33–38.
- Behlmer, H., „Koptische Quellen zu (männlicher) ‘Homosexualität’”, *Studien zur Altägyptischen Kultur* 28 (2000) 27–53.

¹⁰⁸ Amenta, „Some Reflections on the ‘Homosexual’ Intercourse”, 15.

¹⁰⁹ Amenta, „Some Reflections on the ‘Homosexual’ Intercourse”, 16.

¹¹⁰ Co sugeruje Goedicke („Unrecognized Sportings”, 102), powołując się na tekst z okresu herakleopolitańskiego, mówiący: „Nie chciałem kochać młodzieńca. Jeśli chodzi o przyzwoitego syna, który tak czyni, jego (własny) ojciec opuści go przed sądem”. Taka interpretacja wydaje się jednak bardzo niepewna, również ze względu na użyty w tekście termin *nḏs*, którym określani są m.in. młodzi rekruci.

¹¹¹ Eyre, „Crime and Adultery in Ancient Egypt”.

¹¹² Alpert, *Like Bread on the Seder Plate*, 17–36.

- Brooten, B.J., *Love between Women. Early Christian Responses to Female Homoeroticism* (Chicago, IL – London: University of Chicago Press 1996).
- Broze, M., *Mythe et roman en l'Égypte ancienne. Les aventures d'Horus et Seth dans le Papyrus Chester Beatty I* (Leuven: Peeters 1996).
- Büma, B. – Fitzenreiter, M., „«Spielt das Lied der beiden göttlichen Brüder»: Erotische Ambiguität und «grosse Nähe» zwischen Männern im Alten Reich”, *Studien zur Altägyptischen Kultur* 44 (2015) 19–42.
- Brunner, H., „Gen 19 und das «Frauenverbrechen»”, *Biblische Notizen* 44 (1988) 21–22.
- Challis, D., „Queering Display. LGBT History and the Ancient World”, *Sex, Knowledge, and Receptions of the Past* (red. K. Fisher – R. Langlands) (Oxford: Oxford University Press 2015) 45–64.
- Chegodav, M.A., „Осуждал ли Птаххотеп педофилию? Is Whether Ptahhotep Condemned Pedophilia?”, *Aegyptiaca Rossica* 3 (2015) 294–309.
- Ćwiek, A., *Hieroglify egipskie. Mowa bogów* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2016).
- Deakin, T.J., „Evidence for Homosexuality in Ancient Egypt”, *International Journal of Greek Love* 1 (1965) 31–38.
- van Dijk, J., „The Nocturnal Wanderings of King Neferkarē”, *Hommages à Jean Leclant* (red. C. Berger – G. Clerc – N.-C. Grimal) (Le Caire: Institut français d'archéologie orientale 1994) IV 387–393.
- Dowson, T.A., „Queering Sex and Gender in Ancient Egypt”, *Sex and Gender in Ancient Egypt: 'Don your wig for a joyful hour'* (red. C. Graves-Brown) (Swansea: Classical Press of Wales 2008) 27–46.
- Eissa, A., „Eine metaphorische Geste der sexuellen Vereinigung”, *Göttinger Miszellen* 184 (2001) 7–13.
- Evans, L. – Woods, A., „Further Evidence that Niankhkhnum and Khnumhotep were Twins”, *The Journal of Egyptian Archaeology* 102 (2016) 55–72.
- Eyre, C.J., „Crime and Adultery in Ancient Egypt”, *The Journal of Egyptian Archaeology* 70 (1984) 92–105.
- Foucault, M., *Histoire de la sexualité. I. La volonté de savoir* (Paris: Gallimard 1976) (wydanie pol.: *Historia seksualności. I. Wola wiedzy* [Warszawa: Czytelnik 1995]).
- Gardiner, A.H., *The Library of A. Chester Beatty – Description of Hieratic Papyrus with a Mythological Story, Love-Songs and Other Miscellaneous Texts, The Chester Beatty no. I* (London: Oxford University Press 1931).
- Gardiner, A.H., *Late-Egyptian Stories* (Bibliotheca Aegyptiaca 1; Bruxelles: Fondation Égyptologique Reine Élisabeth 1932).
- Goedicke, H., „Unrecognized Sportings”, *Journal of the American Research Center in Egypt* 6 (1967) 97–102.
- Graves-Brown, C. (red.), *Sex and Gender in Ancient Egypt: 'Don Your Wig for a Joyful Hour'* (Swansea: Classical Press of Wales 2008).
- Griffiths, J.G., *The Conflict of Horus and Seth from Egyptian and Classical Sources. A Study in Ancient Mythology* (Liverpool: Liverpool University Press 1960).
- Halperin, D.M., *One Hundred Years of Homosexuality. And Other Essays on Greek Love* (New York: Routledge 1990).
- Hannig, R., *Grosses Handwörterbuch Ägyptisch-Deutsch* (Mainz: von Zabern 1995).

- Hawass, Z., „Ancient Egyptians Denounced Homosexuality”, <https://www.egypttoday.com/Article/4/25825/Hawass-Ancient-Egyptians-denounced-homosexuality> [dostęp: 30.03.2021].
- Heerma van Voss, M., „Drie Egyptische Geboden”, *Symbolae biblicae et Mesopotamicae Francisco Mario Theodoro de Liagre Böhl dedicatae* (red. M.A. Beek et al.) (Leiden: Brill 1973) 185–187.
- Hue-Arcé, C., „Les graffiti érotiques de la tombe 504 de Deir el-Bahari revisités”, *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 113 (2013) 193–202.
- Kadish, G.E., „Eunuchs in Ancient Egypt?”, *Studies in Honor of John A. Wilson* (Studies in Ancient Oriental Civilization 35; Chicago, IL: University of Chicago Press 1970) 55–62.
- Krzemińska, A., *Miłość w starożytnym Egipcie* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 2004).
- Lapp, G., *Totenbuch Spruch 125* (Totenbuchtexte – Synoptische Textausgabe nach Quellen des Neuen Reiches 3; Basel: Orientverlag 2008).
- Leclant, J., „Les textes de la pyramide de Pépi Ier (Saqqara): reconstitution de la paroi Est de l'antichambre”, *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et Belles-Lettres* (1976) 269–286.
- Lipińska, J. – Marciniak, M., *Mitologia starożytnego Egiptu* (Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe 1980).
- Manniche, L., „Some Aspects of Ancient Egyptian Sexual Life”, *Acta Orientalia* 38 (1977) 11–24.
- Manniche, L., *Sexual Life in Ancient Egypt* (London – New York: Kegan Paul International 1987).
- Matić, U., „(De)queering Hatshepsut. Binary Bind in Archaeology of Egypt and Kingship Beyond the Corporeal”, *Journal of Archaeological Method and Theory* 23 (2016) 810–831.
- Maystre, C., *Les déclarations d'innocence (Livre des Morts, chapitre 125)* (Recherches d'archéologie, de philologie et d'histoire 8; Le Caire: Institut français d'archéologie orientale 1937).
- Meltzer, E.S., Gender Roles in Ancient Egypt, *Newsletter of the Society for the Studies of Egyptian Antiquities*, Summer 2006.
- Montserrat, D., *Sex and Society in Graeco-Roman Egypt* (London – New York: Kegan Paul International 1996).
- Moussa, A.M. – Altenmüller, M., *Das Grab des Nianchnum und Chnumhotep* (Old Kingdom Tombs at the Causeway of king Unas at Saqqara, Archäologische Veröffentlichungen [Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Kairo] 21; Mainz am Rhein: Zabern 1977).
- Myśliwiec, K., „À propos des signes hiéroglyphiques «hr» et «tp»”, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 98 (1972) 85–99.
- Myśliwiec, K., *Eros nad Nilem* (Warszawa: Pruszyński i S-ka 1998).
- Niwiński, A., *Mity i symbole starożytnego Egiptu*, wyd. 2 (Warszawa: Pro Egipt 1992).
- Obsomer, C., *Les campagnes de Sésostris dans Hérodote. Essai d'interprétation de texte grec à la lumière des réalités égyptiennes* (Bruxelles: Safran 1989).
- Omlin, J.A., *Der Papyrus 55001 und seine satirisch-erotischen Zeichnungen und Inschriften* (Torrino: Edizioni d'Arte Fratelli Pozzo 1973).
- Parkinson, R.B., „‘Homosexual’ Desire and Middle Kingdom Literature”, *The Journal of Egyptian Archaeology* 81 (1995) 57–76.

- Parkinson, R.B., „Boasting About Hardness’: Constructions of Middle Kingdom Masculinity”, *Sex and Gender in Ancient Egypt: ‘Don Your Wig for a Joyful Hour’* (red. C. Graves-Brown) (Swansea: Classical Press of Wales 2008) 115–142.
- Parkinson, R.B., *A Little Gay History. Desire and Diversity across the World* (London: British Museum Press 2013).
- Posener, G., „Le conte de Neferkarê et du général Siséné (recherches littéraires, VI)”, *Revue d’égyptologie* 11 (1957) 119–137.
- Ragazzoli, C., *La grotte des scribes à Deir el-Bahari. La tombe MMA 504 et ses graffiti* (Le Caire: Institut français d’archéologie orientale 2017).
- Reeder, G., „United for Eternity: Manicurists & Royal Confidantes, Niankhkhanum and Khnumhotep in Their Fifth Dynasty Shared Mastaba-Tomb at Sakkara”, *KMT* 4/1 (1993) 22–31.
- Reeder, G., „Same-Sex Desire, Conjugal Constructs, and the Tomb of Niankhkhanum and Khnumhotep”, *World Archaeology* 32 (2000) 193–208.
- Reeder, G., „Queer Egyptologies of Niankhkhanum and Khnumhotep”, *Sex and Gender in Ancient Egypt. ‘Don Your Wig for a Joyful Hour’* (red. C. Graves-Brown) (Swansea: Classical Press of Wales 2008) 143–155.
- Ritner, R.K., „Book of the Dead 125: ‘The Negative Confession’”, *The Literature of Ancient Egypt. An Anthology of Stories, Instructions, Stelae, Autobiographies, and Poetry*, wyd. 3 (red. W.K. Simpson) (New Haven – London: Yale University Press 2003) 267–277.
- Robins, G., „Ancient Egyptian Sexuality”, *Discussions in Egyptology* 12 (1988) 61–72.
- Schreiber, S., „«Keusch wie kaum ein anderes Volk?» Einige Anmerkungen zum Sexual-Vokabular der alten Ägypter”, *Ägypten im Afro-Orientalischen Kontext. Aufsätze zur Archäologie, Geschichte und Sprache eines unbegrenzten Raumes. Gedenkschrift Peter Behrens* (red. D. Mendel – U. Claudi) (Köln: Institut für Afrikanistik, Universität Köln 1991) 315–335.
- Schukraft, B., „Homosexualität im alten Ägypten”, *Studien zur altägyptischen Kultur* 36 (2007) 297–331.
- Stadler, M.A., „Judgment after Death (Negative Confession)”, *UCLA Encyclopedia of Egyptology* (red. J. Dieleman – W. Wendrich) (Los Angeles, CA 2008) <http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz000s3mg4>.
- Taterka, F. (tł. i red.), *Opowieści znad Nilu. Opowiadania egipskie z okresu Średniego Państwa* (Warszawa: Agade Bis 2017).
- Toivari-Viitala, J., *Women at Deir el-Medina. A Study of the Status and Roles of the Female Inhabitants in the Workmen’s Community during the Ramesside Period* (Egyptologische Uitgaven 15; Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten 2001).
- Volten, A., *Demotische Traumdeutung (Pap. Carlsberg XIII und XIV verso)* (Analecta Aegyptiaca 3; Kopenhagen: Munksgaard 1942).
- Wente, E.F., „Some Graffiti from the Reign of Hatshepsut”, *Journal of Near Eastern Studies* 43 (1984) 47–54.
- Westendorf, W., „Homosexualität”, *Lexikon der Ägyptologie* (red. E. Otto – W. Westendorf) (Wiesbaden: Otto Harrassowitz 1977) II, 1272–1274.
- Westendorf, W., „Ein neuer Fall der «homosexuellen Episode» zwischen Horus und Seth? (pLeiden 348 no.4)”, *Göttinger Miszellen* 97 (1987) 71–77.

ANDRZEJ CŹWIEK

„Homosexuality in ancient Egypt”, https://en.wikipedia.org/wiki/Homosexuality_in_ancient_Egypt [dostęp: 31.03.2021]

Wilfong, T.G. „Friendship and Physical Desire’: The Discourse of Female Homoeroticism in Fifth-Century CE Egypt”, *Among Women. From the Homosocial to the Homoerotic in the Ancient World* (red. N.S. Rabinowitz – L. Auanger) (Austin, TX: University of Texas Press 2002) 304–329.